

<https://doi.org/10.18523/3041-1718.2025.2.1.3-14>
УДК 37.01

Тимур Демчук

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

<https://orcid.org/0000-0001-8259-3177>

ЕВОЛЮЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ СПІВПРАЦІ ДЕРЖАВИ І СУСПІЛЬСТВА

У статті простежено еволюцію громадянської освіти в Україні через призму співпраці між державою та громадянським суспільством. Проаналізовано ключові етапи розвитку системи громадянської освіти в Україні і наголошено, що формування цієї системи відбувається завдяки динамічній взаємодії державних інституцій, які заклали правові та нормативні основи, і громадянського суспільства, яке за активної підтримки міжнародних партнерів створило й реалізувало багато інновацій та практичних ініціатив. Особливу увагу приділено унікальному стану системи, в якій жоден з елементів не узурпував процес, що дало змогу зберегти баланс інтересів і забезпечити поступальний розвиток. Водночас у статті наголошено на низці викликів, які досі перешкоджають ефективному функціонуванню громадянської освіти, зокрема: недостатня координація між головними гравцями, фрагментарність освітніх програм та потреба в адаптації демократичних політичних режимів до сучасних викликів. Зроблено загальний висновок, що розвиток громадянської освіти є результатом поєднання державних реформ та ініціатив громадянського суспільства. Для подальшого прогресу потрібно вирішити наявні проблеми та забезпечити системний підхід до формування демократичних цінностей в українському суспільстві.

Ключові слова: громадянська освіта, демократія, громадянин, національна безпека, державна освітня політика, співпраця держави і суспільства, Україна.

Громадянська освіта є основою формування демократичного суспільства та одним із ключових чинників, що сприяє інтеграції України до Європейського Союзу. В умовах сучасних викликів, як-от повномасштабна війна РФ проти України, протистояння авторитарних політичних режимів демократичним, політична нестабільність та глобальні кліматичні, демографічні, економічні проблеми, громадянська освіта стає інструментом не лише для виховання свідомих громадян, але й для забезпечення національної та міжнародної безпеки¹.

¹ National Council for the Social Studies, *Civic Education as a Matter of National Security*, March 9, 2023, <https://www.socialstudies.org/professional-learning/civic-education-matter-national-security>.

Після здобуття незалежності Україна розпочала реформування своєї освітньої системи. Радянська спадщина, що характеризувалася ідеологічною спрямованістю та відсутністю демократичних компонентів, значно ускладнювала цей процес. Попри це, завдяки зусиллям громадянського суспільства та міжнародних партнерів вдалося закласти основи для формування системи громадянської освіти, яка має потенціал протистояти сучасним викликам.

Однією з ключових методологічних основ для аналізу еволюції громадянської освіти є концепція «вузького коридору» Джеймса Робінсона та Дарона Аджемоглу². Ця концепція підкреслює важливість балансу між державними інституціями та громадянським суспільством у забезпеченні демократичних змін. В Україні цей баланс проявляється у співпраці між урядом, закладами освіти різної форми власності, громадськими організаціями та міжнародними партнерами.

Мета цієї статті – дослідити еволюцію громадянської освіти в Україні крізь призму взаємодії держави та громадянського суспільства. Досліджуючи еволюцію громадянської освіти в Україні, те, що вже зроблено, важливо подати обґрунтовані версії напрямів подальшого розвитку громадянської освіти задля її сталості та результативності. Важливим результатом дослідження буде пошук передумов і чинників, які впливають на збереження принципу недомінування в розробленні та впровадженні громадянської освіти, підтримку поля конфліктності з одночасною співпрацею між державою та громадянським суспільством.

Стаття містить аналіз історичних передумов, сучасних досягнень та викликів, а також перспектив розвитку системи громадянської освіти. У першій частині розглянуто радянську спадщину та ранні роки незалежності. Другу частину присвячено аналізу становлення сучасної системи громадянської освіти, зокрема формальним та неформальним ініціативам. Також у цій частині приділено увагу дослідженню взаємодії або її відсутності між державними інституціями та громадянським суспільством. У третій частині висвітлено ключові виклики та перспективи розвитку цієї сфери.

В умовах тоталітарної держави громадянська освіта зводилась до загальнообов'язкової індоктринації в масову свідомість офіційної ідеології та партійної монополії на істину. Роль громадянина спотворювалась до її протилежності – некритичного виконання рішень «згори». У такій системі роль вчителя обмежувалась до наглядача і виконавця навчального плану, створеного центральною владою. Саме з таким контекстом мали працювати всі учасники освітнього процесу на початку відновленої незалежності України. Подекуди цей контекст зберігається й до сьогодні і виражений у підходах до викладання та підготовки освітян, у культурі взаємодії в середовищі освіти, частині законодавства тощо.

Громадянська освіта як категорія пройшла довгий шлях становлення та містить у собі різні підходи, тлумачення і сенси³. У цій статті ми спираємось на визначення громадянської освіти, сформульоване в Концепції громадянської освіти⁴ та в попередніх концепціях⁵, розроблених представниками громадянського суспільства. Суть цього визначення полягає в тому, що громадянська освіта – це про різні освітні практики, які сприяють набуттю громадянських компетенцій. Якщо говорити про еволюцію громадянської освіти в Україні, то варто спиратись на окремі елементи, бо цілісне розуміння і трактування категорії в українському законодавстві та освітянському середовищі з'явилося лише у 2018 р. з формулюванням Концепції розвитку громадянської освіти⁶. Таким першим елементом громадянської освіти, який проник у дослідницьке та політичне поле України, є набір документів міжнародних організацій про права людини. Дослідниця

² Дарон Аджемоглу, Джеймс Робінсон, *Вузький коридор. Держави, суспільства і доля свободи* (Київ: Наш Формат, 2020).

³ Тимур Демчук, «Громадянська освіта: міждисциплінарність у становленні категорії», *Empirio* 1, № 2 (2024): 14–24, <https://doi.org/10.18523/3041-1718.2024.1.2.14-24>.

⁴ Кабінет Міністрів України, *Про внесення змін до Концепції розвитку громадянської освіти в Україні*, Розпорядження 893-р, 8 жовтня 2022, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/893-2022-%D1%80#Text>.

⁵ Ірина Жадан, Тетяна Клищенко, Лариса Мицик, Олександр Наровляньський, Лариса Пономаренко, Олександр Рудік, Сергій Рябов, Ірина Тараненко, «Концепція громадянської освіти в Україні», *Громадянська освіта* 33 (2000), <https://osvita.khpg.org/index.php?id=976003974>.

⁶ Кабінет Міністрів України, *Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні*, Розпорядження 710-р, 3 жовтня 2018, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#n10>.

Лариса Дудка в доповіді «З історії впровадження громадянської освіти в Україні періоду незалежності»⁷ показує черговість і взаємозв'язок між прийнятими міжнародними документами та їх імплементацією в українське законодавство. Важливо зауважити, що більшість із цих міжнародних документів було прийнято ще до розпаду СРСР і їхня імплементація в українське законодавство була радше формальністю, ніж реальним підґрунтям до вироблення ефективної освітньої політики. Можна припустити, що акцент на правах людини може зміщувати мету і логіку громадянської освіти до пошуку несправедливості і порушення прав замість розуміння ролі громадянина і складнощів, як працює політична система й окремі її аспекти. Фокус лише на індивідуальних правах може бути загрозливим для демократичної системи загалом. Трактуювання громадянської освіти через призму прав людини може бути підважене в часи війни, особливо інформаційної війни, яку Російська Федерація та інші країни «нової осі зла»⁸ ведуть проти демократичних держав. Утім, саме документи і перші освітні експериментальні програми про права людини стали першими кроками в еволюції громадянської освіти в Україні. Головним драйвером розвитку стали міжнародні організації: Рада Європи, ЮНЕСКО, ЮНІСЕФ. До переліку прийнятих документів належать: Загальна декларація прав людини (1948 р.), у преамбулі якої наголошено на важливості просвітницької та освітньої діяльності для сприяння повазі до прав і свобод людини; зокрема, стаття 26 визначає, що освіта має бути спрямована на повний розвиток особистості та зміцнення поваги до прав людини; Рекомендація ЮНЕСКО (1974 р.), прийнята на 18-й сесії, закликає уряди визнати зв'язок між міжнародною освітою та освітою з прав людини та впровадити це через відповідну освітню політику; Резолюція Ради Європи R (78) 41 (1978 р.), яка рекомендує ввести навчання прав і основних свобод людини в систему освіти, заохочуючи дослідження в галузі прав людини; Рекомендація Ради Європи R (85) 7 (1985 р.), яка визначає навички та знання, які повинні входити до змісту освіти з прав людини в школах; Хартія Ради Європи про освіту для демократичного громадянства та освіту у сфері прав людини (2010 р.), яка акцентує увагу на цінностях демократії та верховенства права, підкреслюючи важливість освіти у формуванні демократичної культури. Ці документи створили основу для впровадження та розвитку громадянської освіти, сприяючи формуванню демократичних цінностей та активної громадянської позиції. Також можна навести і значно розширений перелік документів, які в перші десять років після здобуття незалежності заклали основу розвитку освіти та громадянської освіти зокрема⁹. Саме під впливом міжнародних нормативно-правових актів сформувалась перша стратегічна мета державної освітньої політики України – забезпечення доступу до якісної освіти впродовж усього життя. Вона також передбачала виховання покоління людей із демократичним світоглядом, які цінують та захищають громадянські права і свободи, поважаючи традиції, культуру, релігійні переконання та мови спілкування народів світу.

У перше десятиліття відновленої незалежності Україна демонструвала риси «паперового Левіафана» в галузі громадянської освіти. Цією метафорою Дарон Аджемоглу та Джеймс Робінсон у книжці «Вузкий коридор» описують громіздку, забюрократизовану державу, в діях якої домінує формалізм замість ефективних процесів¹⁰. Держава ухвалила низку законів, нормативних актів та декларацій, спрямованих на імплементацію міжнародних норм, зокрема щодо прав людини, демократичного громадянства та толерантності. Прийняття цих документів створило ілюзію динамічного розвитку громадянської освіти. Однак більшість цих ініціатив так і залишилися тільки на папері. Формальні інституції та законодавчі бази існували, але їх впровадження

⁷ Лариса Дудка, «З історії впровадження громадянської освіти в Україні періоду незалежності», у *Права людини в Україні: минуле, сьогодення, майбутнє: тези доп. учасників II Всеукр. наук.-практ. конф. (Харків, 10 груд. 2021 р.)* (Харків: НДІ ППЧН, 2021), 90, https://library.pp-ss.pro/index.php/ndippsn_20211210/article/view/dudka/pdf.

⁸ Robbie Gramer, “Looks Like ‘Axis of Evil’ Is Back on the Menu,” *Foreign Policy*, November 29, 2023, <https://foreignpolicy.com/2023/11/29/axis-of-evil-russia-china-iran-north-korea-bush-era/>

⁹ Євген Красняков, «Міжнародні нормативно-правові акти про освіту та їхній вплив на формування державної політики в галузі освіти України», *Вісник: журнал Верховної Ради України* 14 (323) (2012): 22–6, https://kno.rada.gov.ua/news/Publikatsiji/VI_sk1/73183.html.

¹⁰ Аджемоглу, Робінсон, *Вузкий коридор. Держави, суспільства і доля свободи*.

на практиці було вкрай слабким. Освітні програми не мали належного наповнення, реформи не підкріплювалися фінансуванням, а підготовка педагогів залишалася недосконалою. У результаті громадянське суспільство зіткнулося з вакуумом у сфері громадянської освіти, який воно було змушене заповнювати самостійно. Саме завдяки активності громадських організацій, за підтримки міжнародних донорів та партнерів вдалося розпочати реальні зміни в цій сфері. Вони стали тим елементом балансу між суспільством і державою, якого бракувало для переходу від формального «паперового Левіафана» до реальних змін у сфері освіти.

Серед найвпливовіших проєктів і гравців громадянського суспільства можна виділити канадсько-український проєкт «Демократична освіта», ініційований Університетом Квінз (Queen's) (Кінгстон, Онтаріо). Рада міжнародних наукових досліджень та обмінів (IREX) у співпраці з програмою розширення доступу до Інтернету (IATP) впровадила проєкт «Мережа громадянської освіти в Україні». У 2000–2003 рр. у межах «Трансатлантичної програми підтримки громадянського суспільства в Україні» було реалізовано низку ініціатив, зокрема розроблення експериментальних навчальних програм та створення навчальних посібників¹¹.

Знаковим для періоду активізації громадянського суспільства в розвитку громадянської освіти після 2000 р. є те, що саме тоді сформувались сильні недержавні гравці, які поступово нарощували свій вплив та якість проєктів. І це дає змогу сьогодні під час уже повномасштабної війни з РФ системі громадянської освіти спиратись на попередній досвід і напрацювання. У той період було створено Інститут громадянської освіти імені Сергія Рябова. Заснований у 1999 р. в Національному університеті «Києво-Могилянська академія», він і сьогодні відіграє ключову роль у розвитку громадянської освіти в Україні. Його діяльність спрямована на формування демократичної політичної культури. Сергій Рябов, засновник і перший керівник інституту, зробив значний внесок у теоретичне обґрунтування та практичне впровадження громадянської освіти. У своїх працях він підкреслював важливість формування громадянської компетентності, яка охоплює знання про права та обов'язки, розвиток критичного мислення, активну участь у суспільному житті та розвиток громадянських чеснот¹². Сергій Рябов разом з групою українських науковців та педагогів у межах широкомасштабного Проєкту «Освіта для демократії в Україні» розробили концепцію громадянської освіти в Україні¹³. У цій концепції комплексно й розгорнуто описано всю систему громадянської освіти, яка має чотири різні форми: безпосередні курси і предмети в школі, наскрізне впровадження громадянської культури в різні шкільні предмети, охоплення позакласних і позашкільних заходів, а також освіта дорослих. Особливі акценти зроблено на формуванні громадянських чеснот. Також наведено шляхи реалізації концепції¹⁴.

Іншим сильним гравцем у полі громадянської освіти стала Всеукраїнська асоціація викладачів історії, громадянознавства та суспільних дисциплін «Нова Доба»¹⁵. Ця організація об'єднує вчителів, науковців та громадських активістів з метою розвитку громадянської освіти в Україні. Діяльність асоціації «Нова Доба» охоплює організацію семінарів, тренінгів та конкурсів для вчителів і учнів, спрямованих на підвищення якості викладання громадянської освіти та залучення молоді до активної участі в житті громади. Одним із ключових проєктів асоціації є інтерактивний курс громадянської освіти для учнів 10-х класів «3D Демократії: думаємо, дбаємо, діємо», що поєднує теоретичні знання з практичними завданнями, стимулюючи критичне мислення та активну громадянську позицію учнів. Він доступний на онлайн-платформі у форматі інтерактивного підручника, що дає змогу використовувати матеріали як в асинхронному, так і в синхронному режимі, забезпечуючи гнучкість у навчанні. Цей ресурс, розроблений за підтримки Програми

¹¹ Олена Пометун, Тетяна Ремех, Елла Ламах, *Кроки до демократії: уроки громадянської освіти*, ред. Олена Пометун (Київ: АПН, 2001).

¹² Сергій Рябов, «Громадянська освіта і її роль у демократизації українського суспільства», у *Освіта для демократії*, 11 листопада 1999.

¹³ Жадан, Клименко, Мицик, Наровлянський, Пономаренко, Рудік, Рябов, Тараненко, «Концепція громадянської освіти в Україні».

¹⁴ Там само.

¹⁵ *Нова Доба*, дата звернення 10 грудня 2024, <https://www.novadoba.org.ua/>

сприяння громадській активності «Долучайся!» (USAID), пропонує сучасні навчальні матеріали, що сприяють формуванню демократичних цінностей серед молоді¹⁶.

Одним із потужних гравців, які впливають на громадянську освіту з боку громадського сектору, стала Міжнародна фундація виборчих систем (IFES). Їхні курси з громадянської освіти в Україні, створені у співпраці з громадянським суспільством та науковцями, доповнили формальну освіту неформальними компонентами. Станом на 2024 р. їх закінчили понад 13 000 студентів. Навчальні програми зосереджені на демократичному громадянстві, даючи можливість студентам застосовувати знання на практиці через інтерактивні методики, що враховують виклики цифрової епохи. Для університетів є курс «Демократія: від теорії до практики»¹⁷, для професійно-технічних закладів – «Демократія: ідеї на практиці». Магістри можуть навчатися розв'язання виборчих спорів, також для молоді доступний онлайн-курс «Демократія через дії» на платформі «Дія.Освіта»¹⁸.

Варто зазначити, що після Революції Гідності 2013–2014 рр. і початку війни РФ проти України процес розвитку громадянської освіти набув більш якісних рис. Напрацювання та експертиза громадянського суспільства за попереднє десятиліття заклали передумови і стимули для розроблення нормативно-правових актів та державних політик. У 2017 р. було прийнято новий Закон України «Про освіту»¹⁹, який врахував Рекомендацію 2006/962/ЄС Європейського Парламенту та Ради Європи «Про основні компетенції для навчання протягом усього життя»²⁰. Однією з наскрізних компетенцій випускника системи освіти стала якраз соціальна та громадянська. Продовження розвитку громадянської освіти доповнили прийнята Концепція громадянської освіти у 2018 р. і зміни до неї 2022 р.²¹ Закон «Про повну загальну середню освіту» доповнив корпус оновленого законодавства в освіті, зокрема, закріпив мету освітнього і виховного процесів – спрямування на формування відповідальних і чесних громадян, громадянської культури та культури демократії²².

Важливою віхою втілення державної політики в цій сфері є запровадження окремого предмета в 10-му класі під назвою «Громадянська освіта». Підручник з цього предмета розробила група науковців, які раніше працювали на боці громадянського суспільства і понад 20 років набували досвіду в цій сфері²³.

У середовищі громадянського суспільства за підтримки міжнародних донорів реалізовано також низку проєктів, які системно висвітлюють тематику і вже вбудовуються в концептуальні засади громадянської освіти, описані в державних нормативно-правових актах. Одним із таких прикладів є посібник «Громадянська освіта: як втілити на практиці», призначений для самостійної роботи як учителів, так і інших учасників освітнього процесу. Його розробили загалом для молоді в межах програми «Мріємо та діємо» за фінансової підтримки Агентства США з міжнародного розвитку (USAID); виконавцем проєкту є Рада міжнародних наукових досліджень та обмінів (IREX) у партнерстві з волонтерським рухом «Будуємо Україну разом» (БУР), Центром «Розвиток корпоративної соціальної відповідальності» (CSR Ukraine), Making Cents International (MCI), Міжнародним республіканським інститутом (IRI) та Zinc Network²⁴.

¹⁶ WEB-майданчик підручник з курсу громадянської освіти для учнів 10 класів, дата звернення 10 грудня 2024, <https://www.citizen.in.ua>.

¹⁷ Грір Берроуз, *Демократія: від теорії до практики*. Підручник курсу, вид. друге, доповн., пер. з англ. Ірина Бабаніна (Міжнародна фундація виборчих систем, 2019).

¹⁸ Міжнародна фундація виборчих систем, дата звернення 11 грудня 2024, <https://www.ifesukraine.org/what-we-do/civic-education/>

¹⁹ Верховна Рада України, *Про освіту*, Закон України 2145-VIII, ухвалено 5 вересня 2017, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.

²⁰ Європейський Парламент та Рада (ЄС), *Про основні компетенції для навчання протягом усього життя*, Рекомендація 2006/962/ЄС, 18 грудня 2006, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_975#Text.

²¹ Кабінет Міністрів України, *Про внесення змін до Концепції розвитку громадянської освіти в Україні*.

²² Верховна Рада України, *Про повну загальну середню освіту*, Закон України 463-IX, ухвалено 13 липня 2020, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>.

²³ Тамара Бакка, Любов Марголіна, Тетяна Мелещенко, *Громадянська освіта. Інтегрований курс. Рівень стандарту. 10 клас* (Київ: Оріон, 2018), <https://uahistory.co/pidruchniki/bakka-civil-education-10-class-2018/>

²⁴ Юлія Юнова, Людмила Кіндрат, Ярина Волошин, Микита Буров, *Громадянська освіта: як втілити на практиці* (Київ: Міжнародний республіканський інститут, 2022), <https://drive.google.com/file/d/1OpF6n5EZq37EYkCxxRRHdsdV7WQ5PxhU/view>.

У час, коли держава приймала перші системні документи з розбудови громадянської освіти в Україні, з ініціативи громадянського суспільства та за підтримки міжнародних партнерів стартувала велика програма з розвитку освітніх програм «Демократична школа». Програму реалізовує Європейський центр ім. Вергеланда (Осло, Норвегія) за підтримки Міністерства закордонних справ Норвегії у співпраці з Міністерством освіти і науки України, Радою Європи, БО «Центр освітніх ініціатив» та Всеукраїнським фондом «Крок за кроком»²⁵. Проєкт мав системний вплив на громадянську освіту в Україні. Аналіз звіту свідчить про чотири основних напрями: 1) демократизація шкіл, під час якої було проведено навчання для понад 30 000 учасників, зокрема вчителів, учнів, батьків та представників місцевих громад; 2) розроблення політик – підтримано роботу 4 національних робочих груп, що лягла в основу Державного стандарту щодо громадянської та історичної галузі знань, сприяла розробленню 2 політичних документів та підготовці 160 розробників навчальних програм у сфері громадянської освіти та прав людини; 3) онлайн-навчання – створено 4 масових відкритих онлайн-курси (МООС) та 4 змішані навчальні курси для освітян, у яких взяли участь понад 51 000 користувачів, з яких понад 15 000 отримали сертифікати про закінчення, також розроблено 700 цифрових навчальних матеріалів для вчителів; 4) підготовка експертів – підготовлено 76 тренерів, які надають підтримку шкільним командам та проводять навчання для вчителів, а також 66 експертів з обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти для впровадження нових підходів в освіті²⁶.

Напрацювання в громадському середовищі за попередні роки, з одного боку, а з іншого боку – готовність і відкритість держави до впровадження змін почали давати результати вже на етапах розроблення і реалізації політики у сфері громадянської освіти. У 2024 р. офіс підтримки змін при Міністерстві освіти і науки України, приватний навчальний заклад Демократична школа «Майбутні» залучили різні громадські та експертні організації до розроблення модельної програми з оновленого предмета «Захист України. Інтегрований курс» для закладів, що забезпечують здобуття повної загальної середньої освіти²⁷. Серед запрошених організацій були «Victory drones», агенція «Мольфар», «Солом'янські котики» та 12-та бригада спеціального призначення «Азов». Важливо, що саме представники громадського сектору змогли переконати МОН ввести теми з громадянської освіти в програму курсу. Окрім розроблення програми, представники громадянського суспільства спільно з МОН розробили програму для навчання тренерів, провели відбір і навчання тренерів²⁸, які вже на наступному етапі проводили навчання вчителів на основі нової програми. Іншим прикладом впровадження курсів з громадянської освіти на загальноукраїнському рівні в школах є проєкт «Змінотворці»²⁹, що позиціонує себе як світоглядна система просвіти для підлітків від 14 років. Це 12 онлайн-курсів, що комплексно, але на базовому рівні пояснюють, як влаштовані основні сфери сучасного світу. За перший рік роботи проєкт охопив понад 4000 підлітків у 16 областях України завдяки співпраці з МОН та роботі із закладами освіти безпосередньо.

Проаналізувавши ключові етапи розвитку громадянської освіти в Україні, можна визначити декілька основних викликів, які стоять як перед державою, так і перед громадянським суспільством. Ці виклики є наскрізними для всієї системи громадянської освіти.

Виклик 1. Більшість гравців у полі громадського сектору конкурують, а не співпрацюють. Час від часу з'являються проєкти зі своїм грантом і поліпшують певну частину системи, а після завершення гранту справа далі не рухається. Немає гравця, який збирає ключових акторів у робочі групи з метою створення змісту і логіки послідовності освітніх програм з громадянської освіти з 1 по 12 клас. Немає пропозицій гравцям домовитися про цілісну картинку щодо бажаних

²⁵ Програма підтримки освітніх реформ в Україні «Демократична школа», Європейський центр ім. Вергеланда, 2017, <https://www.schools-for-democracy.org/>

²⁶ *Schools for democracy. Supporting Educational Reforms in Ukraine. Final report 2017-2021*, January 2022, <https://theewc.org/content/uploads/2023/05/Schools-for-Democracy-Final-Report-2017-2021.pdf.pdf>

²⁷ *Модельна навчальна програма «Захист України. Інтегрований курс»*, Ігор Борохович, Анна Коваленко, Ірина Когут, Оксен Лісовий, Вікторія Сісецька, Євген Семенів, Ігор Сердюк, Інна Совсун, Валерій Хмельницький, Олена Шиян та члени робочої групи МОН, 2024, <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/news/2024/08/13/MNP-Zakhyst.Ukrayiny-Intehrovany.kurs-2024.pdf>

²⁸ *Навчай вчителів курсу «Захист України» для 10–11 класів*, 2024, <https://defenceforukraine.com.ua/>

²⁹ *Змінотворці*, 2023, <https://zminotvorsi.org/page/pro-nas>

громадянських компетентностей у школі. Більшість організацій та авторських колективів, які існують у сфері громадянської освіти, доволі сильно ізольовані, мають різних донорів, замовників та різних «клієнтів»-учителів. Майже немає партнерства між ключовими гравцями, в кращому разі – це неформальні дружні зв'язки. Більшість зазначених організацій та авторських колективів дуже часто конкурують між собою – або за право затвердити вигідну для себе типову освітню програму в МОН, або за грантові кошти, або ж за «клієнтів»-викладачів, які купують підручники чи обирають, яку програму підвищення кваліфікації вони хочуть пройти. Але кожна із зазначених організацій займається лише окремою частинкою реформування громадянської освіти, бо не має спроможності і ресурсу охопити й реформувати всю сферу громадянської освіти. Наприклад, одна організація може створювати програми, підручники та методичні матеріали для професійно-технічних училищ (10–12 класи), тоді як інша організація створює типові освітні програми і підручники для 7–9 класів, а авторський колектив у той самий час працює над програмами і матеріалами для профільної середньої школи (10–12 класів). Майже завжди ці організації не взаємодіють одна з одною в процесі розроблення, не узгоджують контент, логіку і послідовність своїх програм, не кажучи вже про стратегії свого розвитку. Окрім цього, очікувані результати від громадянської освіти, прописані в Державних стандартах, – доволі широкі й абстрактні та потребують додаткових тлумачень та інтерпретацій під час створення конкретних підручників, занять, матеріалів. Цей чинник у поєднанні з перерахованими вище проблемами конкуренції призводить до того, що кожна ізольована організація або авторський колектив інтерпретує ці очікувані результати по-своєму, не радиться з колегами і створює на основі цих інтерпретацій «свої» програми, навчає «своїх» учителів, тож як результат на виході ми отримуємо відсутність цілісної системи роботи з громадянською освітою. Теми і матеріали можуть повторюватися з року в рік, що призводить до втрати інтересу до предмета в дітей. Також така строкатість і неузгодженість програм унеможливають якісне оцінювання результатів освіти.

Виклик 2. У Державному стандарті профільної середньої освіти (10–12 класи)³⁰ у переліку 5 обов'язкових предметів немає предмета «Громадянська освіта». Функцію громадянської освіти в профільній середній школі покладено на предмет «Історія», який об'єднує світову історію та історію України. Цей факт є проблемою одразу в кількох вимірах. По-перше, саме в старшій школі або профтехучилищі учень починає ставити собі запитання щодо свого подальшого життєвого шляху після здобуття середньої освіти, 3 роки – з 10 по 12 клас – він стоїть перед вибором: здобувати вищу освіту у себе в громаді, їхати в інше місто, залишатися в Україні чи виїжджати за кордон. На нашу думку, саме предмет «Громадянська освіта», а не «Історія» є ключовим чинником, який може вплинути на вибір рішення на користь України. Учень будує свій зв'язок з Україною і своєю громадою не лише через історію, а й через бачення свого майбутнього в наявній системі, через успішний досвід громадської участі і громадянського впливу. Набагато більше шансів, що учень обере залишитися і будувати своє життя в Україні, якщо він чи вона матиме один-два приклади успішного досвіду впливу, турботи про спільне у своїй громаді. По-друге, обов'язковість «Громадянської освіти» в базовій школі і необов'язковість у профільній – це нелогічне рішення, бо саме у старшій школі дитина стає достатньо зрілою як для розуміння доволі складної політичної системи своєї громади та держави, так і для участі в громадському житті. У базовій школі також є сенс працювати з громадянською освітою, однак найбільшій кульмінації та найбільші результати мають програми, спрямовані саме на старшокласників і старшокласниць. По-третє, більшість викладачів громадянської освіти, які сформувалися в результаті тривалої і цінної діяльності багатьох громадських організацій, зокрема «Нової Доби», – це викладачі і викладачки, які найкраще вміють працювати саме зі старшокласниками і старшокласницями. Вже 4–5 років вони викладають цей предмет саме для 10-го класу. Вилучивши цей предмет з профільної школи і залишивши його лише в базовій, ми нехтуємо унікальною експертизою цих людей працювати з підлітками.

Виклик 3. Українські програми з громадянської освіти побудовано переважно на основі програм країн ЄС та США. Це зрозуміло, зважаючи на значну підтримку українського громадського сектору

³⁰ Державний стандарт профільної середньої освіти, Постанова Кібінету Міністрів України 851, затверджено 25 липня 2024, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-2024-%D0%BF#Text>.

урядами та організаціями з цих країн. Однак зміст європейських програм з громадянської освіти нездатний повністю відповісти на сучасні виклики, з якими стикається українська демократія. Програму і практику з громадянської освіти створено на основі стандартних практик, підручників і посібників, які використовують у демократичних країнах ЄС та США. У наявній на сьогоднішній програмі демократичну систему подано як доконаний факт: стала, ідеальна модель процедурної демократії, в якій свідомі громадяни користуються розвинутими демократичними інститутами й інституціями, реалізують свої права та виконують громадянські обов'язки. Однак у реальності ми маємо зовсім інший контекст, і не лише в Україні, яка перебуває на етапі розбудови демократичних інституцій та в активній війні з авторитарним сусідом. Ми вже не можемо говорити, що настав «кінець історії»³¹ і нам просто потрібно спокійно розбудовувати демократичні інституції за класичними формулами з підручника. Нині демократії оголошено відкриту війну в Україні, а сама демократична модель перебуває в кризі майже по всьому світу: за останні 10 років на планеті з'явилося щонайменше вдвічі більше авторитарних режимів, ніж демократичних³². Популізм і підливна діяльність авторитарних країн «розхитують» зсередини навіть ті країни, яких давно вважають еталонном розвинутої демократії. Саме тому підхід до викладання громадянської освіти в школі потребує переосмислення та створення нової програми, яка допоможе дітям шукати відповіді на оновлені запитання. У чому полягають конкретні переваги демократії над сучасним авторитаризмом? Як демократії вести війну для захисту своїх цінностей? Що є сильними сторонами демократії і вразливими, чим користуються авторитарні режими? Чому достатня кількість свідомих громадян, громадських організацій та зв'язки між ними створюють основу для стійкості й сили демократичного режиму? Чому демократія має бути «з кулаками»?

Висновки. Еволюція громадянської освіти в Україні відбувається через динамічний баланс, або «маятник», між державними інституціями та громадянським суспільством. На початкових етапах після здобуття незалежності державні ініціативи були сфокусовані на прийнятті основних документів ООН з прав людини, часто мали декларативний характер і впроваджувались несистемно. Педагогічне середовище не мало практики роботи з темою громадянської освіти в демократичному політичному режимі. Держава не мала у фокусі розроблення і втілення ефективних політик у сфері підготовки та перепідготовки педагогів з тематики громадянської освіти. Проте активність громадських організацій та міжнародних партнерів компенсувала ці недоліки, поступово заповнюючи вакуум у сфері громадянської освіти та просуваючи практичні зміни. Важливим додатковим висновком є те, що в процесі еволюції системи громадянської освіти в Україні зберігається принцип недомінування: жоден елемент системи – ані держава, ані громадянське суспільство – не узурпували процес. Поступова взаємодія між ними забезпечила баланс інтересів, що дало змогу створити платформу для конструктивної співпраці. Державні освітні реформи гармонійно поєднуються з напрацюваннями громадських ініціатив. Попри досягнення, система громадянської освіти в Україні стикається з низкою викликів: нескоординованість дій ключових гравців, що призводить до дублювання зусиль і нестачі цілісного підходу; низька інтеграція громадянської освіти у старшій школі згідно з освітнім стандартом, який вступить у дію з 2027 р. (а саме у старшій школі громадянська освіта могла б дати найбільші результати для формування свідомих громадян); недостатня адаптація освітніх програм до сучасних викликів, як-от війна, гібридні загрози та криза демократії в глобальному вимірі.

На основі проведеного дослідження можна стверджувати, що українська система громадянської освіти має стійкі перспективи розвиватись у «вузькому коридорі свободи». З одного боку, держава приділяє достатньо уваги громадянській освіті, а отже можна сподіватись на системні, масштабовані, не точкові рішення. З іншого боку, розгалужене, стійке та розвинуте громадянське суспільство у сфері громадянської освіти створює запобіжник від узурпації державою цієї сфери, а також є перспективним полем для пошуку інновацій з подальшим впровадженням їх у всю систему. Окреслені виклики та проблеми громадянської освіти не є нездоланими. З ними можна працювати, що потребує подальших досліджень і пошуку оптимальних рішень у співпраці держави та громадянського суспільства.

³¹ Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man* (The Free Press, 1992).

³² *Democracy Index: conflict and polarisation drive a new low for global democracy*, EIU's Democracy Index report, February 15, 2024, <https://www.eiu.com/n/democracy-index-conflict-and-polarisation-drive-a-new-low-for-global-democracy/>

Список використаних джерел

- Аджемоглу, Дарон, Джеймс Робінсон. *Вузький коридор. Держави, суспільства і доля свободи*. Пер. Геннадій Шпак. Київ: Наш Формат, 2020.
- Бакка, Тамара, Любов Марголіна, Тетяна Мелешенко. *Громадянська освіта. Інтегрований курс. Рівень стандарту. 10 клас*. Київ: Оріон, 2018. <https://uahistory.co/pidruchniki/bakka-civil-education-10-class-2018/>
- Берроуз, Грір. *Демократія: від теорії до практики. Підручник курсу*, вид. друге, доповн. Пер. з англ. Ірина Бабаніна. Міжнародна фундація виборчих систем, 2019.
- Верховна Рада України. *Про освіту*. Закон України 2145-VIII. Ухвалено 5 вересня 2017. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.
- Верховна Рада України. *Про повну загальну середню освіту*. Закон України 463-IX. Ухвалено 13 липня 2020. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>.
- Демчук, Тимур. «Громадянська освіта: міждисциплінарність у становленні категорії». *Empirio* 1, № 2 (2024): 14–24. <https://doi.org/10.18523/3041-1718.2024.1.2.14-24>.
- Державний стандарт профільної середньої освіти*. Постанова Кібінету Міністрів України 851. Затверджено 25 липня 2024. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-2024-%D0%BF#Text>.
- Дудка, Лариса. «З історії впровадження громадянської освіти в Україні періоду незалежності». У *Права людини в Україні: минуле, сьогодення, майбутнє: тези доп. учасників II Всеукр. наук.-практ. конф. (Харків, 10 груд. 2021 р.)*. Харків: НДІ ППЧН, 2021. https://library.pp-ss.pro/index.php/ndippsn_20211210/article/view/dudka/pdf.
- Європейський Парламент та Рада (ЄС). *Про основні компетенції для навчання протягом усього життя*. Рекомендація 2006/962/ЄС. 18 грудня 2006. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_975#Text.
- Жадан, Ірина, Тетяна Клиненко, Лариса Мицик, Олександр Наровлянський, Лариса Пономаренко, Олександр Рудік, Сергій Рябов, Ірина Тараненко. «Концепція громадянської освіти в Україні». *Громадянська освіта* 33 (2000). <https://osvita.khpg.org/index.php?id=976003974>.
- Змінотворці*. 2023. <https://zminotvortsi.org/page/pro-nas>.
- Кабінет Міністрів України. *Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні*. Розпорядження 710-р. 3 жовтня 2018. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#n10>.
- Кабінет Міністрів України. *Про внесення змін до Концепції розвитку громадянської освіти в Україні*. Розпорядження 893-р. 8 жовтня 2022. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/893-2022-%D1%80#Text>.
- Красняков, Євген. «Міжнародні нормативно-правові акти про освіту та їхній вплив на формування державної політики в галузі освіти України». *Віче: журнал Верховної Ради України* 14 (323) (2012): 22–6. https://kno.rada.gov.ua/news/Publikatsiji/VI_skl/73183.html.
- Міжнародна фундація виборчих систем*. Дата звернення 11 грудня 2024. <https://www.ifesukraine.org/what-we-do/civic-education/>
- Модельна навчальна програма «Захист України. Інтегрований курс»*. Ігор Борохович, Анна Коваленко, Ірина Когут, Оксен Лісовий, Вікторія Сісецька, Євген Семенів, Ігор Сердюк, Інна Совсун, Валерій Хмельницький, Олена Шиян та члени робочої групи МОН. 2024. <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/news/2024/08/13/MNP-Zakhyst.Ukrayiny-Intehrovany.kurs-2024.pdf>.
- Навчай вчителів курсу «Захист України» для 10–11 класів*. 2024. <https://defenceforukraine.com.ua/>
- Нова Доба*. Дата звернення 10 грудня 2024. <https://www.novadoba.org.ua/>
- Пометун, Олена, Тетяна Ремех, Елла Ламах. *Кроки до демократії: уроки громадянської освіти*, ред. Олена Пометун. Київ: АПН, 2001.
- Програма підтримки освітніх реформ в Україні «Демократична школа»*. Європейський центр ім. Вергеланда, 2017. <https://www.schools-for-democracy.org/>
- Рябов, Сергій. «Громадянська освіта і її роль у демократизації українського суспільства». У *Освіта для демократії*, 11 листопада 1999.
- Юнова, Юлія, Людмила Кіндрат, Ярина Волошин, Микита Буров. *Громадянська освіта: як втілити на практиці*. Київ: Міжнародний республіканський інститут, 2022. <https://drive.google.com/file/d/1OpF6n5EZq37EYkCxRRHdsdV7WQ5PxhU/view>.
- Citizen.in.ua. *WEB-майданчик підручник з курсу громадянської освіти для учнів 10 класів*. Дата звернення 10 грудня 2024. <https://www.citizen.in.ua>.

- Democracy Index: conflict and polarisation drive a new low for global democracy*. EIU's Democracy Index report. February 15, 2024. <https://www.eiu.com/n/democracy-index-conflict-and-polarisation-drive-a-new-low-for-global-democracy/>
- Fukuyama, Francis. *The End of History and the Last Man*. The Free Press, 1992.
- Gramer, Robbie. "Looks Like 'Axis of Evil' Is Back on the Menu." *Foreign Policy*, November 29, 2023. <https://foreignpolicy.com/2023/11/29/axis-of-evil-russia-china-iran-north-korea-bush-era/>
- National Council for the Social Studies. *Civic Education as a Matter of National Security*. March 9, 2023. <https://www.socialstudies.org/professional-learning/civic-education-matter-national-security>.
- Schools for democracy. Supporting Educational Reforms in Ukraine. Final report 2017–2021*. January 2022. <https://theewc.org/content/uploads/2023/05/Schools-for-Democracy-Final-Report-2017-2021.pdf.pdf>.

Bibliography

- Acemoglu, Daron, and James Robinson. *The Narrow Corridor: States, Societies, and the Fate of Liberty*. Translated by Hennadii Shpak. Kyiv: Nash Format, 2020 [in Ukrainian].
- Bakka, Tamara, Liubov Marholina, and Tetiana Meleshchenko. *Hromadianska osvita. Intehrovanyi kurs. Riven standartu. 10 klas*. Kyiv: Orion, 2018. <https://uahistory.co/pidruchniki/bakka-civil-education-10-class-2018/> [in Ukrainian].
- Burroughs, Greer. *Democracy: from Theory to Practice. Course Reader*. Translated by Iryna Babanina. International Foundation for Electoral Systems, 2019 [in Ukrainian].
- Cabinet of Ministers of Ukraine. *On approval of the Concept of Civic Education Development in Ukraine*. Order 710-r. October 3, 2018. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#n10> [in Ukrainian].
- Cabinet of Ministers of Ukraine. *On amendments to the Concept of the Development of Civic Education in Ukraine*. Order 893-r. October 8, 2022. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/893-2022-%D1%80#Text> [in Ukrainian].
- Citizen.in.ua. *Website textbook "Civic education. 10th grade"*. Accessed December 10, 2024. <https://www.citizen.in.ua> [in Ukrainian].
- Demchuk, Tymur. "Civic Education: Interdisciplinarity in the Formation of the Category." *Empirio* 1, no. 2 (2024): 14–24. <https://doi.org/10.18523/3041-1718.2024.1.2.14-24> [in Ukrainian].
- Democracy Index: conflict and polarisation drive a new low for global democracy*. EIU's Democracy Index report. February 15, 2024. <https://www.eiu.com/n/democracy-index-conflict-and-polarisation-drive-a-new-low-for-global-democracy/>
- Dudka, Larysa. "Z istorii vprovadzhennia hromadianskoi osvity v Ukraini periodu nezalezhnosti." In *Prava liudyny v Ukraini: mynule, sohodennia, maibutnie: tezy dop. uchasnykiv II Vseukr. nauk.-prakt. konf. (Kharkiv, 10 hrud. 2021 r.)*. Kharkiv: NDI PPSN, 2021. https://library.pp-ss.pro/index.php/ndippsn_20211210/article/view/dudka/pdf [in Ukrainian].
- European Parliament and the Council of the European Union. *On key competences for lifelong learning*. Recommendation 2006/962/EC. December 18, 2006. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_975#Text [in Ukrainian].
- Fukuyama, Francis. *The End of History and the Last Man*. The Free Press, 1992.
- Gramer, Robbie. "Looks Like 'Axis of Evil' Is Back on the Menu." *Foreign Policy*, November 29, 2023. <https://foreignpolicy.com/2023/11/29/axis-of-evil-russia-china-iran-north-korea-bush-era/>
- International Foundation for Electoral Systems*. Accessed December 11, 2024. <https://www.ifesukraine.org/what-we-do/civic-education/> [in Ukrainian].
- Krasniakov, Yevhen. "Mizhnarodni normatyvno-pravovi akty pro osvitu ta yikhnyi vplyv na formuvannia derzhavnoi polityky v haluzi osvity Ukrainy." *Viche: Journal of the Verkhovna Rada of Ukraine* 14 (323) (2012): 22–6. https://kno.rada.gov.ua/news/Publikatsiji/VI_skl/73183.html [in Ukrainian].
- Modelna navchalna prohrama "Zakhyst Ukrainy. Intehrovanyy kurs"*. Ihor Borokhovych, Anna Kovalenko, Iryna Kohut, Oksen Lisovyi, Viktoriia Sisetska, Yevhen Semeniv, Ihor Serdiuk, Inna Sovsun, Valerii Khmelnytskyi, and Olena Shyian. 2024. <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/news/2024/08/13/MNP-Zakhyst.Ukrayiny-Intehrovany.kurs-2024.pdf> [in Ukrainian].
- National Council for the Social Studies. *Civic Education as a Matter of National Security*. March 9, 2023. <https://www.socialstudies.org/professional-learning/civic-education-matter-national-security>.

- Navchai vchyteliv kursu "Zakhyst Ukrainy" dlia 10–11 klasiv. 2024. <https://defenceforukraine.com.ua/> [in Ukrainian].
- Nova Doba: website of the Association of Teachers of History and Social Studies "Nova Doba". Accessed December 10, 2024. <https://www.novadoba.org.ua/> [in Ukrainian].
- Pometun, Olena, Tetiana Remekh, and Ella Lamakh. *Kroky do demokratii: uroky hromadianskoi osvity*, edited by Olena Pometun. Kyiv: APN, 2001 [in Ukrainian].
- Prohrama pidtrymky osvity reform v Ukraini "Demokratychna shkola". European Wergeland Center, 2017. <https://www.schools-for-democracy.org/> [in Ukrainian].
- Ryabov, Serhii. "Hromadianska osvita i yii rol u demokratyzatsii ukrainskoho suspilstva." In *Osvita dlia demokratii*. November 11, 1999 [in Ukrainian].
- Schools for democracy. Supporting Educational Reforms in Ukraine. Final report 2017–2021*. January 2022. <https://theewc.org/content/uploads/2023/05/Schools-for-Democracy-Final-Report-2017-2021.pdf.pdf>.
- State Standard of Specialized Secondary Education*. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine 851. Approved on July 25, 2024. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-2024-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].
- Verkhovna Rada of Ukraine. *On Education*. Law of Ukraine 2145-VIII. September 5, 2017. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> [in Ukrainian].
- Verkhovna Rada of Ukraine. *On Complete Secondary Education*. Law of Ukraine 463-IX. July 13, 2020. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text> [in Ukrainian].
- Yunova, Yuliia, Liudmyla Kindrat, Yaryna Voloshyn, and Mykyta Burov. *Hromadianska osvita: yak vtilyty na praktytsi*. Kyiv: International Republican Institute, 2022. <https://drive.google.com/file/d/1OpF6n5EZq37EYkCxRRHdsdV7WQ5PxBhU/view> [in Ukrainian].
- Zhadan, Iryna, Tetiana Klynchenko, Larysa Mytsyk, Oleksandr Narovlianskyi, Larysa Ponomarenko, Oleksandr Rudik, Serhii Riabov, and Iryna Taranenko. "Kontseptsii hromadianskoi osvity v Ukraini." *Hromadianska osvita* 33 (2000). <https://osvita.khpg.org/index.php?id=976003974>.
- Zminotvortsi*. 2023. <https://zminotvortsi.org/page/pro-nas> [in Ukrainian].

Tymur Demchuk

National University of Kyiv-Mohyla Academy

THE EVOLUTION OF CIVIC EDUCATION IN UKRAINE THROUGH THE PRISM OF STATE-SOCIETY COOPERATION

Abstract

The article explores the evolution of civic education in Ukraine through the lens of collaboration between the state and civil society. The author analyzes the key stages in the development of Ukraine's civic education system and highlights that the formation of this system has been driven by the dynamic interaction between state institutions, which established the legal and regulatory foundations, and civil society, which, with active support from international partners, generated and implemented numerous innovations and practical initiatives. Particular attention is given to the unique state of the system, where no single element has monopolized the process – allowing for a balance of interests and ensuring steady progress.

At the same time, the article emphasizes a number of challenges that still hinder the effective functioning of civic education, including insufficient coordination among key stakeholders, the fragmentation of educational programs, and the need to adapt to contemporary challenges facing democratic political regimes. In addition, it explores how regional disparities in resources and priorities impact the implementation of civic education policies and create uneven opportunities for students and educators across the country.

The study also considers the role of international organizations and donor-driven projects in shaping the civic education agenda, examining their contributions to curriculum development, teacher training,

and the promotion of inclusive and participatory practices. Furthermore, the article underscores the necessity of enhancing digital tools and platforms to expand access to civic education and engage younger generations in meaningful ways.

The overall conclusion underscores that the development of civic education is the result of a combination of state reforms and civil society initiatives. For further progress, it is necessary to address existing problems and ensure a systematic approach to fostering democratic values within Ukrainian society. Ultimately, the success of civic education depends on the ability to harmonize efforts, leverage innovative practices, and respond effectively to the evolving sociopolitical landscape.

Keywords: civic education, democracy, citizen, national security, state educational policy, state-society conflict.

Матеріал надійшов 18 грудня 2024 р.

Демчук Тимур Миколайович – здобувач наукового ступеня доктора філософії з політології, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Demchuk Tymur – PhD student in Political Sciences, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ORCID iD: 0000-0001-8259-3177

E-mail: t.demchuk@ukma.edu.ua

Цитування (Чикаго: виноски і бібліографія):

Демчук, Тимур. «Еволюція громадянської освіти в Україні через призму співпраці держави і суспільства».

Empirio 2, № 1 (2025): 3–14. <https://doi.org/10.18523/3041-1718.2025.2.1.3-14>.

Citation (Chicago: Notes and Bibliography):

Demchuk, Tymur. “The Evolution of Civic Education in Ukraine through the Prism of State-Society Cooperation.”

Empirio 2, no. 1 (2025): 3–14. <https://doi.org/10.18523/3041-1718.2025.2.1.3-14> [in Ukrainian].

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)